

KÖNÜL İBRAHİM QIZI SƏMƏDOVA

samedovakonul@mail.ru

*f.e.d., dosent, ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri
Azərbaycan dilinin şimal dialektlərində (Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən)
qıpçaq və oğuz dillərinin izləri*

Xülasə:

Hər bir xalq müəyyən etnik birlikdən ayrılır, bu və ya digər coğrafi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi səbəblərlə əlaqədar olaraq özünəməxsus ələmətlər kəsb edir. Eyni zamanda hər bir xalq əsasən qohum, bəzən də qohum olmayan etnosların tayfaların konsolidasiyası, coğrafi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi mərkəzləşməsi nəticəsində formalaşır. Bu, məhz Azərbaycan xalqına da aiddir. Azərbaycan xalqı da türk xalqlarından biridir və Azərbaycan ərazisində yaşayan eləcə də buraya sonradan gələn müxtəlif türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışmış və dilləri də qarşılıqlı inteqrasiya etmiş, dialekt və şivələrin tərkibində öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Məqalədə bu izlərdən və sözügedən izlərin şimal ləhcəsi dialektlərimizə olan təsirindən bəhs edəcəyik

Açar sözlər: etnik mənşəyimiz, şimal qrupu dialektləri, fonetik xüsusiyyətlər, qıpçaq türkcəsi

Konul Samadova

Doctor of philological sciences, associate professor,

Head of the Department of Modern Azerbaijani Language of ADPU

**Traces of Kipchak and Oghuz languages in the northern dialects of the
Azerbaijani language (Sheki, Oghuz, Gakh, Zagatala, Balaken)**

Summary:

Each nation separates from a certain ethnic group, acquires its own characteristics due to one or another geographical, social-political, cultural-spiritual reasons. At the same time, each nation is formed as a result of consolidation of tribes, geographic, social-political, cultural-spiritual centralization of mostly related and sometimes unrelated ethnoses. This also applies to the people of Azerbaijan. The people of Azerbaijan are also one of the Turkic peoples, and they mingled with various Turkic tribes living in the territory of Azerbaijan, as well as those who came here later, and they also integrated their languages, preserved their traces in the composition of dialects and dialects. In the article, we will talk about these traces and the influence of these traces on our northern dialects

Key words: our ethnic origin, dialects of the northern group, phonetic features, Kipchak Turkish

Конул Самадова

**д.ф.н., доцент, АДПУ, заведующий кафедрой современного
Азербайджанского языка.**

**Следы кыпчакского и огузского языков в северных диалектах
азербайджанского языка (Шекинский, Огузский, Гахский, Загатальский,
Балакенский)**

Аннотация:

Каждая нация отделяется от определенного этноса, приобретает свои особенности в силу тех или иных географических, социально-политических, культурно-духовных причин. При этом каждая нация формируется в результате консолидации племен, географической, социально-политической, культурно-духовной централизации преимущественно родственных, а иногда и неродственных этносов. Это касается и Азербайджанского народа. Азербайджанский народ также является одним из тюркских народов, и они смешались с различными тюркскими племенами, проживающими на территории Азербайджана, а также с теми, кто пришел сюда позже, а также интегрировали свои языки, сохранили их следы в составе диалектов. В статье мы поговорим об этих следах и влиянии этих следов на наши северные диалекты.

Ключевые слова: наше этническое происхождение, диалекты северной группы, фонетические особенности, кыпчакский тюркский язык.

Azərbaycan dilinin dialektləri kompakt şəkildə, əsasən, tarixi Azərbaycan ərazisində yaşayan etnik azərbaycanlıların danışdıqları şivələrin məcmusudur. Azərbaycan dili nə gəlmə, nə də öz kökləri etibarilə yad mənşəli olmayıb, yarandığı zamandan günümüzədək türksistemli dil kimi Azərbaycan ərazisində sakin olmuş əcdadlarımızdan mənəvi sərəvət kimi bizə miras qalmışdır. Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran əsas cəhətlərdən biri də fonetik fərqlərdir. Fonetik fərqlər qrammatik, hətta leksik fərqlərə nisbətən üstünlük təşkil edir.

Dialekt və şivələrdə bir sıra səslər və fonetik hadisələr var ki, bunlara müasir ədəbi dildə rast gəlinmir. Şimal qrupu dialekt və şivələrinin türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəsindən aydın olur ki, bir çox hallarda oğuz-qıpçaq tayfa dillərinə aid ünsürlər arasında heç bir sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Məsələn, qıpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi olan bir sıra fonetik xüsusiyyətlərə nəzər salaraq.

1. Qıpçaq qrupu türk dillərində 25-26 samit fonem vardır.
2. Bu qrup dillər üçün *ç* fonemi səciyyəvi deyil. Burada *ç-ş-s* əvəzlənməsi geniş yayılmışdır.
3. Qıpçaq qrupu türk dillərində söz əvvəlində *m*, *n*, *r* samitləri müşahidə olunmur. Söz əvvəlində *d*, *q*, *b* samitləri işlənir.
4. Qıpçaq qrupu türk dillərində *sağırnun* (*η*) fonemi geniş yayılmışdır. (Bu fonemi, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin qərb dialektlərində də geniş formada işlənir)

Bundan əlavə əsl məmluk qıpçaqçasında bu fonetik fərqlər daha çox nəzərə çarpır. Məs.: 1. ikihecalı sözlərin sonunda -g / -ğ səsələrinin düşməsi. Məs.: küçlüg > küclü, tirig > tiri (diri, canlı), korkuğ > korku (qorxu)

2. Sözlün ortasında və birinci hecanın sonunda işlənən – g / - ğ /- g - / -ğ samitləri əsasən v samitinə çevrilir. Məs.: ağır > avur, bağla > bavla~bayla (bağla), tügmə > түvm~tüymə, yağ > yav (yağ)

3. Yönlük hal şəkilçisindən sonra üçüncü şəxsin təkli yiyəlik hal şəkilçisi sonra –n-a / -ne şəklində işlənir.

4. Çıxışlıq hal -den /-dan şəklində olur.

8. Qarahanlı türkcəsinin söz içindəki **d** səsləri **y** olur: *adak* > *ayak*.

Burada oğuz-qıpçaq qarışıq dialekti ortaya çıxır və beləliklə, XV yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq qıpçaq dili oğuz dilinə yaxınlaşmış və demək olar ki, eyni dil olmuşdur [1, s.119].

Oğuz dili qıpçaq dialektlərinə mühüm təsir göstərmişdir. X-XII əsrlərdə və sonrakı dövrdə qıpçaq dili karluq və oğuz dilləri arasında orta mövqə tuturdu. Daha çox oğuz dilinə yaxın idi. M.Kaşğari oğuz dilinin təsirini hər yerdə hiss etmiş, oğuz-qıpçaq dillərinin qarışıq olmasına əmin olmuşdur. H.Hacıyeva qeyd edir ki, oğuz və qıpçaq dilləri vahid bir dilin bölünməsi yolu ilə deyil, bu və ya digər əlamətin müəyyən coğrafi şəraitdə “qorunması” yolu ilə yaranmışdır. Ehtimal etmək olar ki, oğuz və qıpçaq adları dilə görə deyil, tayfaya görə olan adlardır [2, s.115-116]. Qıpçaq termini bir çox hallarda dil anlayışından çox, coğrafi anlayış ifadə etmişdir. Deməli, etnolinqivistik baxımından “qıpçaq dili” yox, yuxarıda deyildiyi kimi, “oğuz-qıpçaq” ifadəsini işlətmək daha doğrudur [3, s.14].

Şimal (Ş., Oğ., Qax, Zaq., Bal.) qrupu dialekt və şivələrinə aid edilən bu xüsusiyyətlərin bəziləri bir tərəfdən həmin şivələrin şimal ərazisində yerləşməsi ilə əlaqədardırsa, digər tərəfdən həmin şivələrin tarixən qərb ləhcəsinin təsirinə məruz qalması ilə də bağlı ola bilər. Burada oğuzların və qıpçaqların dil xüsusiyyətləri də özünü biruzə verir, oğuz, qıpçaq dilinin elementləri bu gün də paralel şəkildə işlənir. Bu cəhət oğuzlarda “d” samiti ilə başlayan sözlərin qıpçaqlarda “t” ilə işlədilməsi şəklində öz əksini tapır. *Dağılmak // tağılmak, davuk // taruk, darar // tavar, dört // tört, daş // taş, dağ // tağ, dolu // tolu, döşəmək // töşəmək* və s.

Ə.Dəmirçizadə yazırdı: “*Türk sistemli yeni Azərbaycan dilinin təşəkkülündə digər türk lisani ünsürlərindən qıpçaq və oğuz tayfalarının lisani ünsürləri nisbətən daha çox təşkiledici aşqar kimi iştirak etmişdir*” [4, s.40]. Azərbaycan yazılı abidələrində qıpçaq və oğuz türkcəsində sözlərin paralelliyi (sinonimliyi) müşahidə edilir:

Qıpçaq türkcəsində - Oğuz türkcəsində: Ata - baba, çöl - yazı, çağırmaq - oqumaq, ayıtmaq - demək, payız - küz, yaxşı - iyi, getmək – varmaq, vermək - sunmaq və s.

Belə sözlər kifayət qədərdir və siyahını xeyli artırmaq olar. Təsadüfi deyildir ki, B.Çobanzadə Azərbaycan dilini oğuz-qıpçaq dili adlandırmışdır. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilinin təşəkkülündə oğuz dil ünsürləri üstün olmuşdur. M.Kaşğari X-XI

<https://doi.org/10.59849/2224-9257.2024.1.78>

əsrin qıpçaq türkcəsini eyni dövrün oğuz türkcəsi ilə müqayisə edərək onların oxşar cəhətlərini qeyd etmişdir. Bu dillərin sonrakı inkişafı kəskin dəyişmələrə səbəb ola bilməzdi. Qıpçaq türkcəsi öz əksini 1302-ci ilə aid edilən “Codex Cumanicus” da tapmışdır. M.Şirəliyev bu abidənin dilində bəzi sözlərin və qrammatik xüsusiyyətlərin dilimizin bir sıra dialektlərində olmasını diqqət yetirmişdir. Məsələn, “Codex Cumanicus” da *mana-ma:*, *sana-sa:-sa* ilə yanaşı, *mağa*, *sağa* variantları da işlənmişdir. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin şimal qrupunda da I və II şəxs təkin yönülük halda *ma:*, *sa:* (sənə) ilə yanaşı, *mağa*, *sağa* variantları işləkdir [5].

“Codex Cumanicus”un tədqiqatçılarından biri Tavkul Ufuk abidənin dili haqqında qeyd edir ki, “*Dəğişik dillərdə konuşan Kafkasya halkları arasında Kıpçak Türkçesinin ortak anlaşma dili olarak yaygın biçimde konuşulduğunun en mühüm delili isə, 11 Mayıs 1918-de kurulan “Birleşik Kafkasya Cumhuriyyetinin resmi dilinin Kumuk Türkçesi olarak kabul edilməsidir”* [6, s.45-81]

Ə.Dəmirçizadənin araşdırmalarına görə qıpçaq türkcəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dilinə də öz təsirini göstərmişdir. O yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili əvvəlki “saf” oğuz, bu dil Azərbaycanda qarşılanan və qaynayıb qarışan Oğuz və Qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmış ümumxalq Azərbaycan dilinin başlanğıc dövrünü əks etdirir və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları da bu dilin ilk abidələrindən biridir. Buradakı “Oğuz dilində” ifadəsi də məhz hələ tayfa adlarının mühafizə edilməsilə və bu dildə oğuz ünsürlərinin nisbətən üstünlüyü ilə izah edilməlidir. Lakin digər ünsürlər də xüsusən də başlanğıcda müvazi işlənmişdir”

Qıpçaq elementlərinin təsiri Azərbaycan dili dialektlərində “c” (dj) əvəzinə “dz” səsinin işlənməsində də üzə çıxır. B.A.Serebrennikov belə qeyd edir ki, dildə “ts” affrikati çox vaxt “dz” səsinin olmasını müəyyənləşdirir. Bununla bağlı olaraq “ç” əvəzinə “ı” (ts) səsinin işləndiyi dialektlərdə “c” (dj) əvəzinə “dz” səsinin işlədilməsi də müşahidə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qıpçaq təsiri təkcə Şimali Azərbaycan deyil, Cənubi Azərbaycanın dialekt və şivələrində də özünü göstərir. Buna görə də XI-XII əsrlərdə Cənubi Azərbaycanın “təmiz” oğuz dili arealı olması, Şimali Azərbaycanda isə ona qıpçaqların “qarışması” haqqında fikir özünü doğrultmur.

Tədqiqatçı S.Mustafayeva Azərbaycan dilinin əsaslarında dayanan qıpçaq türkcəsi haqqında qeyd edir ki, bu dil ümumi türk dilindən ayrılmış kiçik miqyaslı fəaliyyət coğrafiyasına malik bir xalqın dili deyildi. Bu dil Qafqazın cənubundan şimalına eləcə də Azərbaycanın cənubuna doğru irəliləmiş min illər ərzində məskunlaşmış hun-qıpçaqlar eyni zamanda Dəşti-Qıpçaqdan, Avropadan üzə bəri yayılmış tayfaların dilidir. Qərbi Avropada hansı dildə ünsiyyət saxlayırdılarsa, Azərbaycanda da xüsusən onun şimalında da həmin dildə danışırdılar.

Burada belə bir müqayisə aparmaq olar: “Kitabi-Dədə-Qorqud”dan 19 söz kökünün *d* samiti ilə işlənməsi burada oğuzlardan öncə qıpçaqların olmasını, yaxud oğuzlarla bərabər qıpçaqların varlığını bildirir. Əslində tədqiqatlara əsaslananda belə qənaətə gəlirik ki, qıpçaqlar həmin ərazilərdə oğuzlardan daha erkən formalaşmağa

<https://doi.org/10.59849/2224-9257.2024.1.78>

başlamış, sonradan isə oğuzlarla qaynayıb-qarışmışlar. Lakin sonralar Roma kilsəsi Avropada türklərə aid olan hər şeyi planlı şəkildə məhv etməyi qərarlaşdırarkən bu palanın bir hissəsi də oğuzlarla qıpçaq qarşılıqlı planlarını həyata keçirmək olmuşdur. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da göstərilən “Qıpçaq Məlik” düzgün göstərilməmişdir. Əslində qıpçaqların tarixi və fizioloji quruluşlarına nəzər salanda qıpçaqlar hündür, yaşıl gözlü, sarışın insanlar olmuşlar. Lakin burada Qıpçaq Məlik obrazı düzgün təsvirini tapmamışdır. Əslində qıpçaq Məlik sonradan erməniləşdirilmiş Məlik olur ki, bu da dastanlarımızda onların Qazan və ailəsinə qarşı davranışlarında büruzə verir.

Qədim dövrün sonu, ilk orta əsrlərdə qıpçaqların nəinki yazıya malik olmaları, hətta bir sıra xalqların əlifbalarının məhz qıpçaq türkləri tərəfindən yaradılması barədə fikirlər də mövcuddur. Qıpçaq əlifbası türklərin qədim dövrlərdən istifadə etdikləri rum əlifbası idi. Sonralar islamı qəbul etməyən qıpçaqları xristian qalmaq üçün erməniləşdirən ermənilər, onların əlifbasını da özəlləşdirmişdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” da türklər açıq-aşkar bəlli olan Qıpçaq Məlik, Söklü Məlik, Qara Aslan Məlik və digərlərinin oğuz elləri ilə mübarizə apardıqlarını önə çəkib onlara maraq göstərməmişlərmi? Bizdən fərqli olaraq, ermənilər bu məsələdən məharətlə istifadə edib qədim xristian-qıpçaq, daha dəqiq desək, Qriqoryan qıpçaq türklərinə məxsus nə varsa özlərinə çıxmağa başladılar. Bütün tarixi mənbələr saxtalaşdırıldı. Qriqoryanlıqla bağlı olaraq Alban, sonralar erməni əlifbası ilə qıpçaq türkcəsində yazılmış əsərlərin orijinalını yox edib tərcümələrini yaymağa başladılar.

Burada bir məsələyə toxunmaq yerinə düşərdi. Bir sıra tədqiqatçılar qıpçaq və oğuzları ayırırlar. Bu isə tamamilə yanlışdır. Həmin tədqiqatçılar oğuzlarla bağlı mənbələri dərinəndən araşdırsalar, görürlər ki, qıpçaq adlanan qola ad verən elə Oğuz xaqandır. Qıpçaqlar oğuzlardan ayrılan ilk qollardan biridir. Sonrakı mənbələrdə Dəsti Qıpçaqda üç min ilə qədər oturan qıpçaqlar Cənub istiqamətində hərəkət edərək VII yüzillikdən yuxarı Kür, e.ə. IV-II yüzillikdə Qərbi Azərbaycan, Doğu Anadolunun Kars, İğdır, Ərzurumun çöllərinə yayılırlar. Bu ərazidə onlardan çox öncə məskunlaşmış yerli türk etnosları ilə qaynayıb-qarışaraq, müxtəlif dövlət birliklərinin tərkibinə malik olmuşlar. O cümlədən Albaniyanın xristianlıqdan əvvəl və xristianlıq dönəmində aparıcı etnosu olmuşlar. Qıpçaq türkləri ilə bağlı N.Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərində də geniş məlumat verilir. Poemada onların Dərbənddən şimalda yaşadıkları göstərilir. Məlum olduğu kimi, Böyük Qafqaz sıra dağlarında Şimali Qafqazla Cənubi Qafqaz arasında əlaqə yaradan çoxlu aşırımlar olub. Bu aşırımlardan biri də bu günə qədər “Hun beli” adlandırılan Qax rayonu ərazisindəki keçiddir. Düzdür, həmin kitabda bir çox türk tayfalarının məhz bu keçid vasitəsilə Azərbaycana keçdiyini qeyd edirlər. Amma nədənsə qıpçaqların adı çəkilmir. Halbuki, qıpçaqlar məhz bu keçid vasitəsilə Azərbaycana axın etmişdilər.

Nəticə: Fikirlərimizi ümumiləşdirərək bildirmə bilirik ki, şimal ləhcələrinin Azərbaycan dilinin dialekt sistemindəki yeri haqqında müxtəlif qənaətlər vardır. Məlumdur ki, E.Əzizov Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarının şivələrini şimal-qərb şivələri qrupuna daxil etmişdir. O, bu şivələrin qarışıq tipli olması səbəbindən dildə

<https://doi.org/10.59849/2224-9257.2024.1.78>

xüsusi ləhcə yaratmadığını qeyd etmişdir. Şimal ləhcələrində qıpçaq qrupu türk dilləri ilə ortaq olan çox sayda fonetik xüsusiyyətlər müşahidə edilir. Belə ki, saitlərin burun variantlarının işlənməsi, saitlərin qalınlaşması, sözün ilk hecasında ə>e səs keçidi, saitlər ahənginin qalınlaşma istiqamətində pozulması, dilortası k samitinin dılarxası q samitinə, dilortası g samitinin dılarxası q qamitinə, söz ortasında və birhecalı sözlərin axırında kipləşən b səsinin novlu v səsinə keçməsi və s. buna misal ola bilər

Ədəbiyyat

1. Üstünər Ahat. Türkcənin tarixi gelişməsi. İstanbul: Çarşıoğlu Basım, 2015 Eylül. s.256.
 2. Гаджиева, Н.З. К вопросу о классификации тюркских языков и диалектов: II Геополитические основы классификации языков мира - М.: Наука, 1980.
 3. Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: (Dərs vəsaiti, 2-ci nəşri) Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
 4. Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Bakı: Maarif, I hissə, 1979. 268 s.
 5. Codex Kumanikus-Edit by Y.Kuun with the prolegmena to the "C.C" by Louis Ligetti, Budapest, 1981. 395 p.
 6. Tavkul Ufuk. Codex Cumanicus və Karaçay malkar türkcəsi, Türk Dünyası Dil və Edebiyyat Dergisi (15), 2003, 45-81
- Bu iş Azərbaycan Elm Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir - **Qrant № AEF-MCG-2022-1 942)-12/12/5-M-12**

Rəyçi: f.e.d., prof. İbrahim Bayramov